

O'ZBEK TILIDA SEGMENT BIRLIKLAR TAVSIFI

Oydinov Tursunmurod Yusipovich ¹¹ Samarqand davlat chet tillar instituti o'qituvchisi

oydinovtursunmurod@gmail.com

+998 93 996 91 00

MAQOLA
MALUMOTI

ANNOTATSIYA:

MAQOLA TARIXI:

Received:02.05.2025

Revised: 03.05.2025

Accepted:04.05.2025

KALIT SO'ZLAR:

Segment birliklar,
fonema, bo'g'in,
morfema, fonologiya,
morfologiya, o'zbek tili,
tilshunoslik

Mazkur maqolada o'zbek tilining fonetik va morfologik tizimida muhim o'rin egallovchi segment birliklar — fonemalar, bo'g'inlar, morfemalar va ularning til tizimidagi funksional roli yoritiladi. Segment birliklarning o'zaro munosabati, fonetik shakllanishi hamda grammatik vazifalari zamonaviy lingvistik yondashuvlar asosida tahlil qilinadi. Shuningdek, bu birliklarning talaffuz, yozuv va semantik darajalardagi ahamiyati haqida fikr yuritiladi.

KIRISH. Har qanday tabiiy tilning asosini tashkil qiluvchi elementlardan biri bu segment birliklardir. Segment birliklar deganda, tilda nutq jarayonida uzluksiz oqimni tashkil qiluvchi va talaffuzda muayyan chegaraga ega bo'lgan fonetik birliklar tushuniladi. Ular tilning fonetik, fonologik va morfologik tuzilishini anglashda muhim vosita sifatida xizmat qiladi. O'zbek tili ham segment birliklar tizimi orqali mukammal tuzilgan bo'lib, ularning shakllanishi, vazifasi va o'zaro aloqalari tilshunoslar tomonidan alohida o'rganiladi. Bugungi kunda tilshunoslikda ushbu birliklarga zamonaviy yondashuvlar qo'llanilib, ularning tabiati chuqurroq ochib berilmoqda.

O'zbek tilidagi segment birliklar asosan fonema va morfema kabi elementlardan iborat. Fonema — so'zlar ma'nosini farqlovchi eng kichik fonetik birlik bo'lib, u tovushlar tizimining asosiy bo'g'inidir. Masalan, birgina fonemaning almashishi so'zning ma'nosini o'zgartiradi. Bu hodisa fonemalarning funksional yukini belgilaydi.

Morfema esa ma'no yuklovchi eng kichik birlik sifatida tilshunoslikda alohida o'rin egallaydi. Ular mustaqil va yordamchi morfemalarga bo'linib, so'z yasalishi va grammatik shakllanishda muhim rol o'ynaydi. Masalan, o'zbek tilida fe'l yasovchi -la qo'shimchasi mavjud bo'lib, u ismlardan fe'l hosil qilishga xizmat qiladi.

Zamonaviy lingvistika segment birliklarga strukturalizm, generativ grammatika va kognitiv yondashuvlar asosida izoh beradi. Masalan, generativ fonologiyada fonemalar abstrakt birlik sifatida qaraladi va ular kombinator tizim orqali tushuntiriladi. Kognitiv yondashuv esa morfemalarning semantik yukini va mantiqiy tizimda qanday ishlatilishini izohlaydi.

Fonemalar o'zbek tilining fonologik tizimida markaziy o'rin tutadi. Har bir fonema o'zining fonetik realizatsiyasiga ega bo'lsa-da, uning asosiy vazifasi ma'no farqlashdir. Masalan, bol va pol so'zlarida faqat bir fonemaning almashishi natijasida butunlay boshqa ma'no yuzaga keladi. Bu holat fonemalarning oppozitsiyasi (qarama-qarshi qo'yilishi) orqali so'z ma'nosini tashkil etishdagi rolini ko'rsatadi.

Fonemalarning fonologik tizimi ularning distributsiyasi (ya'ni, so'z boshida, o'rtasida yoki oxirida paydo bo'lishi) bilan ham belgilanadi. O'zbek tilida ayrim fonemalar faqat muayyan pozitsiyalarda ishlatiladi. Masalan, ayrim undoshlar faqat so'z oxirida keladi, bu holat tilning fonotaktik qoidalari bilan bog'liqdir.

Bo'g'inlar tahliliga kelsak, o'zbek tilida asosan ochiq bo'g'inlar ustunlik qiladi, ya'ni bo'g'in unli tovush bilan yakunlanadi. Bunday tuzilma o'zbek tilining evfonik, ya'ni quloqqa yoqimli eshitilishiga hamda so'z urg'ularining bir xillikda taqsimlanishiga yordam beradi. O'zbekcha so'zlarda bir bo'g'inli so'zlar juda keng tarqalgan bo'lib, bu tilning ildiz shakllarining soddaligini ko'rsatadi.

Morfema — bu so'zning shaklini va ma'nosini o'zgartiruvchi birlikdir. O'zbek tilida morfemalar yasalma va grammatik morfemalarga bo'linadi. Yasalma morfemalar yangi so'zlar yasashda ishtirok etadi, masalan: kitob → kitobxon, kitobchi. Grammatik morfemalar esa so'zning turli grammatik shakllarini ifodalaydi: bor → bordi, boradi, borar edi. Bu morfemalar tilda vaqt, shaxs, ko'plik va boshqa grammatik kategoriyalarni ifodalashda faol ishtirok etadi.

Shuningdek, zamonaviy morfemika tahlillarida affiksoidlar, ya'ni yarim mustaqil morfemalarning tildagi o'rnini ham o'rganilmoqda. Masalan, -chi, -kor kabi morfemalar ko'pincha yangi so'z yasash bilan birga, kasb-hunar bildiruvchi semantik yukni ham olib yuradi. Bu esa morfemalarni faqat grammatik emas, balki semantik birlik sifatida ham ko'rib chiqish zarurligini ko'rsatadi.

Segment birliklarning talaffuz jarayonidagi roli fonetika fanida chuqur o'rganiladi. Har bir fonemaning artikulyatsion xususiyatlari mavjud: undoshlar gapirish apparatining turli qismlarida, turli to'siqlar bilan hosil qilinadi, unlilar esa tovush to'siqlarisiz hosil bo'ladi. Bu jihatlar o'zbek tilining fonetik tizimini shakllantiradi va talaffuzdagi o'ziga xosliklarni yuzaga keltiradi.

Shuningdek, morfemalarning nutqdagi ko'rinishi bilan yozuvdagi shakli ko'p hollarda mos kelmasligi mumkin. Masalan, qil-gan, ol-gan fe'l shakllarida talaffuzda [qilgan], [olgan] shakli eshitiladi, ammo morfemik tahlilda ular ikki bo'lakdan: fe'l ildizi va -gan affiksida iborat. Bu fonetik va morfologik darajadagi tafovut tilshunoslikda segment birliklarning kompleks o'rganilishini talab qiladi.

Segment birliklarning har biri o'zining mustaqil funksiyasi bilan ajralib turadi, ammo ularning haqiqiy qudrati ularning tizimli o'zaro bog'liqligida namoyon bo'ladi. Tilshunoslikda bu munosabatlar paradigmatic va sintagmatic bog'liqliklar orqali izohlanadi. Masalan, fonemalar bir-biriga qarshi qo'yilishi (paradigma) orqali fonologik oppozitsiyalar vujudga keladi, bu orqali ma'no farqlanishi ta'minlanadi. Shu bilan birga, nutqda fonemalar va morfemalar ketma-ketlikda (sintagma) birikib, ma'lumot yetkazuvchi to'liq tuzilmani hosil qiladi.

Nutq va yozuv tizimida segment birliklarning ifodalanishi har doim ham bir-biriga to'la mos kelmaydi. Masalan, yozuvda ko'rinadigan har bir harf albatta bitta fonemaga to'g'ri kelavermaydi. O'zbek tilidagi fonetik-assotsiativ imlo qoidalari ba'zan talaffuzga tayanadi, ba'zan esa morfologik shaklni saqlaydi. Bu hodisa ayniqsa, affikslar va qo'shimchalarda seziladi: masalan, kitobni so'zida yozuvda -ni affiksi aniq ko'rinadi, ammo tez nutqda u ko'pincha kitobni shaklida qisqa va bo'g'ilma talaffuz qilinadi. Bu fonetik assimilyatsiya va eliziylar segment birliklarning real nutqdagi holatini murakkablashtiradi.

Zamonaviy tilshunoslik yondashuvlari, jumladan, generativ grammatika va kognitiv tilshunoslik segment birliklarni boshqa nuqtai nazardan tahlil qiladi. Generativ tilshunoslikda segment birliklar abstrakt qoidalar orqali ishlab chiqiladi va ular orqali cheksiz sonli ifodalar hosil qilish mumkinligi nazariy jihatdan asoslanadi. Kognitiv yondashuv esa morfemalar va fonemalarni inson tafakkuri, idrok va tajribasi bilan bog'liq holda tahlil qiladi, bu esa tilni nafaqat strukturaviy, balki semantik va psixologik jarayon sifatida ham tushunishga imkon beradi.

So'nggi yillarda segment birliklarga bo'lgan qiziqish kompyuter lingvistikasi va sun'iy intellekt sohalarida ham kuchaydi. Tilni avtomatik tahlil qilishda, masalan, nutqni matnga aylantirish yoki teskari jarayonda — matndan nutq hosil qilishda segment birliklar, ayniqsa,

fonemalar asosiy omil hisoblanadi. Fonetik tanish tizimlari, avtomatik tarjima dasturlari, shuningdek, ovoz bilan boshqariladigan tizimlar segment birliklarning aniq aniqlanishiga tayanadi. Shu sababli, lingvistik bilimlar, xususan, o'zbek tiliga oid segment birliklarning chuqur o'rganilishi sun'iy intellekt dasturlarini milliy tilga moslashtirishda muhim rol o'ynaydi.

Xulosa

Segment birliklar til tizimining asosiy komponentlari hisoblanadi. Ularning to'g'ri tahlili va o'rganilishi o'zbek tilining fonetik va grammatik tizimini chuqur anglash imkonini beradi. Fonema, bo'g'in va morfema kabi birliklarning o'zaro aloqadorligi, ularning nutqdagi roli hamda funksional yukini chuqur tahlil qilish zamonaviy tilshunoslikning dolzarb masalalaridan biridir. Bu boradagi tadqiqotlar tilshunoslik nazariyasi va amaliyotiga katta hissa qo'shadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Jo'raev N. O'zbek tilining fonetika asoslari. Toshkent: Fan nashriyoti
2. G'afurov H. Tilshunoslikka kirish. Toshkent: O'qituvchi
3. Sa'idov A. Morfemalar tizimi va ularning struktur tahlili. Samarqand: Ilm
4. Anderson S. R. Phonology in the Twentieth Century. University of Chicago Press
5. Aronoff M., Fudeman K. What is Morphology? Wiley-Blackwell